

Ikoniczność jako cecha języka japońskiego

1. Wstęp

Japonia należy do kręgu kulturowego zwanego *kanji bunka ken*, co należałoby przetłumaczyć jako „sfera kultury chińskiego znaku”. Do dziś uznaje się to społeczeństwo za skłonne do zapożyczania elementów z innych kultur (pierwotnie głównie z chińskiej) oraz przystosowywania ich do swojego podłoża kulturowego. Podobnie było z pismem, które rozwinęło się na podstawie piktogramów i ideogramów od V wieku importowanych z Chin wraz z buddyzmem.

Ikoniczny charakter piśmiennictwa japońskiego możemy uznać za punkt wyjścia do dalszych refleksji nad odpowiedniością formy i treści w języku japońskim. Jedną z ciekawszych prac na ten temat jest studium japońskiej badaczki Masako Hiraga *Metaphor and iconicity. A cognitive approach to analyzing texts*, w którym autorka analizuje relacje między metaforą a ikonicznością, opierając się na licznych przykładach, podejmuje również refleksję nad tym zjawiskiem na poziomie znaku, dźwięku, słowa, zdania, a także tekstu poetyckiego (*haiku*¹) (Hiraga 2005).

W niniejszym artykule postaram się odnieść do ikoniczności na poziomie samego języka i opisać ją zwięźle, odnosząc się do dwóch fundamentalnych jej typów: ikoniczności obrazowej i diagramatycznej.

---

¹ *Haiku* – japońska forma poetycka składająca się z 17 sylab (poszczególne wersy mają 5, 7 i 5 sylab). Jej najsłynniejszym twórcą był Matsuo Bashō.

2. Ikoniczność a systemy pisma

W języku japońskim istnieją trzy systemy pisma, które różnią się nie tylko formą znaków, lecz także funkcjonalnością. System symboli zapożyczonych z piśmiennictwa chińskiego nosi nazwę *kanji*, co dosłownie oznacza „znaki dynastii Han”, i początkowo znany był wyłącznie japońskim uczonym. W kolejnych wiekach na podstawie znaków *kanji* wykształciła się *kana* – dwa sylabariusze, których funkcjonalność stopniowo ulegała zmianom. Jednym z nich jest *hiragana* powstała przez uproszczenie znaków *kanji* zapisywanych w tzw. stylu trawiastym *sōsho*. Pierwotnie *hiragana* została spopularyzowana głównie wśród kobiet, które ze względu na niższe wykształcenie uznawano za niezdolne do nauki chińskiego pisma. Z poszczególnych części znaków *kanji* wytworzyła się natomiast *katakana*, uznawana za wytwór mnichów, którzy, czytając teksty buddyjskie, zapisywali swoje komentarze za pomocą tych symboli².

Wspomniane wcześniej dwa z pozoru odmienne aspekty piśmiennictwa (graficzna postać znaku oraz zakres funkcjonowania) nakładają się na siebie i w tym względzie możemy mówić o obecnej w piśmie japońskim ikoniczności obrazowej (forma danego znaku naśladuje kształt rzeczywistego obiektu). Analizując kształt poszczególnych znaków, badacze stwierdzają, że te należące do systemu *kanji* (漢字) są duże, ciężkie, silne i dostojne, a w związku z tym przypisuje im się męski charakter. Znaki *hiragany* (ひらがな), które obecnie służą do zapisu morfemów gramatycznych, początkowo były używane głównie przez kobiety, a ich mniejsze, lekkie kształty z widocznymi zaokrągleniami sugerują żeński charakter. Symbole *katakany* (カタカナ) są natomiast kanciaste i sztywne, powstały z części *kanji*, przez co odbiegają od nich formą bardziej niż *hiragana*. Współcześnie służą do zapisu nazw obcego, niechińskiego pochodzenia, symbolizmów językowych oraz wyróżniania fragmentu tekstu, dlatego też przypisuje im się pewne cechy obcości i odmienności.

Autorka książki *Kuchnia* (1988³) Yoshimoto Banana zatytułowała swoją powieść *キッチン* (*Kicchin*)⁴, wykorzystując zapożyczenie z języka angielskiego *kitchen* – „kuchnia”. W języku japońskim występuje rodzime słowo 台所 (*daidokoro*)⁵, ale zapożyczenie jest najwyraźniej celowe, gdyż zawiera pewne sugestie dotyczące odbioru rodziny przedstawionej w książce. Odbiega ona bowiem od tradycyjnego schematu, a relacje między jej członkami są zaburzone, bardziej zbliżone do stylu zachodniego niż japońskiego. Możemy zatem stwierdzić, że tytuł książki jest pewnego rodzaju ikoną jej treści.

² Obok wymienionych trzech systemów pisma podaje się dodatkowo czwarty, zwany *rōmaji* – system liter alfabetu łacińskiego stosowany do notacji wyrazów japońskich.

³ Polskie wydanie ukazało się w roku 2004 w przekładzie Anny Zielińskiej-Elliott.

⁴ Zapis w *katakaniu*.

⁵ Zapis w *kanji*.

Kolejnym dowodem na ikoniczny charakter znaku są piktogramy wchodzące w skład systemu *kanji*. W swej pierwotnej formie znaki takie jak 木 (*ki*) – „drzewo”, 人 (*hito*) – „człowiek”, 川 (*kawa*) – „rzeka” naśladowały rzeczywiste obiekty (ikoniczność obrazowa). Bardziej skomplikowane do odczytania ideogramy są również ikoniczne, z tym jednak zastrzeżeniem, że złożone znaczenie zostaje wyrażone w bardziej skomplikowanej formie, a jego odczytanie wymaga od nas pewnej wiedzy na temat znaku (ikoniczność diagramatyczna). Ideogram 姦 (*kan*), który stanowi potrójnie radykał 女 (*onna*) – „kobieta”, nie oznacza trzech kobiet, jak sugerowałaby to postać znaku, ale „cudzołóstwo” lub „hałas”. Jego ikoniczny charakter wyraża się w tym przypadku poprzez formę ukazującą historię samego znaku oraz zawarty w nim japoński sposób odbioru rzeczywistości, w której zdominowane przez mężczyzn społeczeństwo kojarzyło obecność więcej niż jednej kobiety z hałasem bądź cudzołożeniem.

3. Ikoniczność a fonologia języka japońskiego

W języku japońskim wyróżniamy samogłoski długie i krótkie. Istnieje wiele par opozycyjnych opierających się na występowaniu długiej samogłoski lub jej braku, np. くら (*kura*) – „magazyn” i クーラー (*kūrā* [ku:ra:]) – „klimatyzacja”, zapożyczone z angielskiego słowa *cooler*. W tym przypadku opozycja między dźwiękami nie jest ikoniczna, ponieważ mamy tu do czynienia z dwoma niepowiązаныmi z sobą słowami. Wymiar ten niesie natomiast opozycja między długim a krótkim dźwiękiem w tzw. *aizuchi*⁶, w którym dłuższy dźwięk jest proporcjonalny do stopnia ekspresyjności komunikatu. Mamy tu do czynienia z ikonicznością ilościową, którą można wyjaśnić za pomocą zasady: im więcej formy, tym więcej treści (Hiraga 2005: 186). Poniższe przykłady, które zostały zaczerpnięte z bezpośredniej komunikacji z Japończykami, przybliżą nam ikoniczny charakter japońskiej wymowy. ふーん (*fūn* [ɸu:N]) to *aizuchi* używane jako reakcja na komunikat, wyraz zdumienia lub zdziwienia, a przesadne wydłużenie samogłoski ふーーーん (*fu---n*) zostanie odebrane jako silniejsza reakcja.

Inną egzemplifikacją ikoniczności ilościowej jest opozycja między geminowaną spółgłoską a jej brakiem. W tym wypadku odnajdujemy również liczne przykłady par opozycyjnych, które nie są ikoniczne, tj. formy rozkazujące: きて (*kite*) – „przyjdź” oraz きてて (*kitte*) – „obetnij”, ale również takie, w których forma z dodatkową spółgłoską jest bogatsza w swej treści.

⁶ *Aizuchi* – połączenie dźwięków towarzyszące mowie, które sygnalizuje rozumienie komunikatu lub nadaje naszej reakcji ekspresyjny charakter.

やはり (*yahari*) – „zapewne; jak się można spodziewać” oraz あまり (*amari*) – „raczej nie” – to przysłowki, które wymawiane zgodnie z podanym zapisem świadczą o bardziej oficjalnej formie komunikatu. Ich potoczne, nieformalne odpowiedniki są natomiast wzbogacone o spółgłoskę geminowaną: あんまり (*anmari*) lub やっぱり (*yappari*) z dodatkowym udźwięczeniem spółgłoski. Obecność dodatkowego dźwięku daje nam zatem pewne sugestie dotyczące charakteru komunikatu – nadaje mu bardziej nieoficjalny wydźwięk lub świadczy o zwiększonym stopniu poufałości.

4. Ikoniczność ilościowa oraz sekwencyjna

Inną formą ikoniczności ilościowej jest zjawisko reduplikacji polegające na powtórzeniu pierwszego członu. W języku japońskim służy ona do tworzenia form liczby mnogiej, np. 人 (*hito*) – „człowiek”, ale 人々 (*hitobito*) – „ludzie”; 国 (*kuni*) – „kraj”, ale 国々 (*kuniguni*) – „kraje”⁷, a także stanowi metodę generowania większości symbolizmów językowych. Wyróżniamy tutaj wyrazy dźwiękonaśladowcze, a wśród nich ピチュピチュ (*pichupichu*), który imituje odgłos wydawany przez ptaka, oraz stanonaśladowcze, np. ドキドキ (*dokidoki*) imitujący szybko bijące serce czy też ガツガツ (*gatsugatsu*) wyrażający pragnienie czegoś, zachłanność. Symbolizmy językowe stanowią kolejną egzemplifikację ikoniczności obrazowej, ponieważ powstały w wyniku naśladowania oryginalnego dźwięku (symbolizmy dźwiękonaśladowcze) lub dla wyrażenia jakiegoś stanu bądź procesu (symbolizmy stanonaśladowcze). Do ich zapisu służą symbole *katakany*.

W języku japońskim zauważamy również obecność ikoniczności sekwencyjnej⁸, dzięki której w języku odzwierciedlony zostaje porządek naturalny (łac. *ordo naturalis*). Doskonale ilustruje to japońskie wyrażenie frazeologiczne *achikochi* (*achi* – „tam” i *kochi* – „tu”), które tłumaczy się na język angielski jako *here and there*, a na język polski jako „tu i tam”. Należy jednak zauważyć, że w przypadku wyrażenia japońskiego na pierwszy plan wysuwa się wyraz *achi* – „tam”, który wydaje się prymarny w stosunku do *kochi* – „tu”. Wynika to prawdopodobnie stąd, że w percepcji Japończyków uznawanych za społeczeństwo homogeniczne i żyjące w silnym poczuciu przynależności do grupy status jednostki jest drugorzędny w stosunku do społeczności.

⁷ Znak 々 to symbol powtórzenia, który często występuje na miejscu zreduplikowanego członu.

⁸ Zasada sekwencyjności polega m.in. na tym, że element rzeczywistości, który wydaje się ważniejszy (prymarny), znajduje się na początku konstrukcji językowej, a ten, który jawi się jako drugorzędny (sekundarny) występuje na kolejnym miejscu.

5. Ikoniczność a honoryfikatywność języka japońskiego

W języku japońskim honoryfikatywność⁹ jest kategorią gramatyczną, która wyraża się w bogactwie morfemów grzecznościowych. Należy zauważyć, że osoby nieznające języka japońskiego mają przynajmniej podstawową wiedzę na temat japońskich relacji międzyludzkich, opartych na hierarchizacji i wymogu szacunku do osób starszych, obcych lub przełożonych w pracy. Ta świadomość pozwala im zrozumieć konieczność funkcjonowania rozbudowanego systemu konstrukcji grzecznościowych i modestywnych, w którym poziom uprzejmości zależy od takich czynników jak: pozycja zawodowa, różnica wieku czy stopień zażyłości.

Ikoniczność na tym poziomie zostaje wyrażona w długości konstrukcji grzecznościowych, których schemat obrazuje zasada – im więcej znaczenia, tym więcej formy (Hiraga 2005: 186). Ilustrują to następujące formy benefaktywne zaczerpnięte z dialogów z Japończykami, które – jak można zauważyć powstały przez połączenie czasownika *keasu* – „zwrócić” z *kudasaru* – „otrzymać od osoby o wyższym statusie”.

- a) *Kaeshite kudasai*. „Proszę oddać”. – grzeczna prośba.
- b) *Kaeshite kudasaimasu ka*. „Czy mógłby Pan oddać?” – bardzo grzeczna prośba wyrażona pytaniem z formą adresatywną.
- c) *Kaeshite kudasaimasen ka*. „Czy nie mógłby Pan oddać?” – prośba o jeszcze wyższym stopniu grzeczności wyrażona pytaniem z formą adresatywną zaprzeczoną.

W codziennych kontaktach z drugim człowiekiem bliskie pokrewieństwo lub zażyłość zostają wyrażone przez bezpośredniość zwrotu. Kiedy natomiast zwracamy się do osób mniej znanych, starszych lub do swoich zwierzchników, szacunek zostaje wyrażony przez budowanie dystansu. Relacje między osobami o wyższym i niższym statusie można określić mianem dystansu werbykalnego (Hiraga 2005: 187). Można go dostrzec już w samym zapisie następujących japońskich czasowników honoryfikatywnych (Hiraga 2005: 190):

- a) 頂く (*itadaku*) – „otrzymać od osoby o wyższym statusie” – w zapisie widnieje znak 頂 (*chō*) – „wierzchołek”.
- b) 差し上げる (*sashiageru*) – „dać osobie o wyższym statusie” – w zapisie widnieje znak 上 (*ue*) – „na górze”.
- c) 下さる (*kudasaru*) – „dać osobie o niższym statusie” – w zapisie widnieje znak 下 (*shita*) – „na dole”.

⁹ Ciekawą i inspirującą pracą na temat grzeczności w ujęciu gramatycznym i pragmatycznym jest studium polskiego językoznawcy, japonisty i koreanisty Romualda Huszczy *Honoryfikatywność: gramatyka, pragmatyka, typologia*.

Innym dowodem na ikoniczność japońskich wyrażenń grzecznościowych są określenia typu: 目上 (*meue*) – „wyższy rangą” oraz 目下 (*meshita*) – „niższy rangą”. W zapisie zauważamy połączenia znaku 目 „oczy” ze wspomnianymi już znakami 上 (*ue*) – „góra” oraz 下 (*shita*) – „dół”. Jako że określenia te powstały na podstawie metaforycznego skojarzenia – spoglądać w górę na osobę o wyższym statusie lub spoglądać w dół na osobę o niższym statusie – zapis ten jest ikoniczny.

W japońskich tytułach grzecznościowych¹⁰ możemy zauważyć zakodowany w formie danego zwrotu także specyficzny rodzaj dystansu horyzontalnego zwany temporalnym. Zjawisko to przystępnie wyjaśnia poniższa opozycja pomiędzy dwoma tytułami grzecznościowymi:

- a) 田中先輩 (*Tanaka senpai*) – „starszy uczeń/pracownik Tanaka”.
- b) 田中後輩 (*Tanaka kōhai*) – „młodszy uczeń/pracownik Tanaka”.

Relacje między osobami, które uczęszczają na zajęcia w tym samym miejscu bądź też są zatrudnione w tej samej firmie ikonicznie ilustruje użycie wyżej wspomnianych tytułów. Zauważmy, że *senpai* (ang. *senior*) zapisujemy za pomocą ideogramu 先 (*saki*) – „przed, wcześniej”, który sugeruje, że tak tytułowana osoba związała się z daną instytucją wcześniej i w związku z tym wymaga szacunku. *Kōhai* (ang. *junior*) zapisujemy za pomocą 後 (*ato*) – „po, później”, który wskazuje na niższy status tak tytułowanej osoby. Wynika to z faktu, że związała się z daną instytucją później, a zatem ma mniejsze doświadczenie od swojego *senpaia*.

Powyższa, bardzo lakoniczna, analiza wybranych przykładów z języka japońskiego ma pokazać, że jest on doskonałym materiałem do badań nad ikonicznością nie tylko na poziomie znaków, lecz także dźwięków i morfemów gramatycznych. Spośród nich najciekawsze wydają się słownictwo oraz konstrukcje honoryfikatywne, które ikonicznie odzwierciedlają stosunki międzyludzkie panujące we wciąż zhierarchizowanym społeczeństwie japońskim.

Summary

The aim of this paper is to introduce the subject of *iconicity* with reference to the selected aspects of the Japanese language. The author presents the iconic character of Japanese writing systems (*kanji*, *hiragana* and *katakana*) and introduces the most representative iconic examples in Japanese phonology and morphology. The paper stresses also the issues of Japanese politeness and indirectness and indicates their iconic motivation supported by the use of metaphorical explanation.

¹⁰ Użycie tytułów grzecznościowych (*Tanaka san*; *Tanaka chan*) w miejsce zaimków drugiej i trzeciej osoby jest w Japonii zjawiskiem powszechnym.